

riografiji holokausta. Iako je *Historiography of the Holocaust in Yugoslavia* pionirski rad, reč je svakako o delu koje je referentno za temu istoriografije holokausta u Jugoslaviji. Treba naglasiti da su radovi ovakve vrste retki i u mnogo razvijenijim istoriografijama. Posebna vrednost dela je u tome što je napisano u skladu sa savremenim metodološkim zahtevima i trendovima u istoriografiji holokausta. Lep i jasan stil će doprineti da delo bude čitano ne samo u stručnim krugovima, nego i u široj zainteresovanoj javnosti. Izuzetno je važno što je ova knjiga objavljena i na engleskom jeziku jer će time mnogo širi krug zainteresovane javnosti moći da stekne uvid u istraživačke domete istoriografije holokausta u Jugoslaviji i doprinese njegovom razumevanju.

Milan Koljanin

ЛЕКСИКОН ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРБИЈИ, уредници др Станислав Сретеновић и др Данило Шаренац, Београд, Институт за савремену историју, 2015, 423.

U godinama obeležavanja stogodišnjice Velikog rata u svetskim naučnim i publicističkim krugovima, ali i u široj javnosti, može se uočiti višestruki porast interesovanja za brojne probleme vezane za ovaj, do tada, najveći i najtragičniji oružani sukob u povesti čovečanstva. Mada je tokom proteklih decenija objavljeno desetine hiljada stručnih radova i monografija, najnovije, naučno pouzdane, publikacije potvrđuju davno utemeljeno mišljenje u istoriografiji, prema kome se nijedna tema ne može smatrati u potpunosti istraženom i „prevaziđenom“. Uvid u „nove“ istorijske izvore, ponovno iščitavanje pozna-

tih dokumenata i razvoj novih metodoloških pristupa u nauci umnogome doprinose obogaćivanju naučnog znanja.

Osim navedenog, u procesu sveukupnog oživljavanja interesovanja za Prvi svetski rat pojavio se određeni broj radova čiji su autori, među kojima se nalaze pojedini predavači na prestižnim evropskim i drugim univerzitetima, nastojali da, u manjoj ili većoj meri, relativizuju utemeljene činjenice i tako reinterpretiraju ulogu aktera u ratu. U središtu ovih konstrukcija, zasnovanih na postmodernističkoj istoriografiji i podstaknutih savremenim političkim ciljevima, nalazi se pitanje odgovornosti za izbijanje rata, odnosno pokušaj da se Srbija i zemlje članice Antante prikažu kao izazivači sukoba. Ove tendencije predstavljaju izazov za nauku, pozivajući na njihovo kritičko preispitivanje.

Počev od 2014. mnoge akademske i istraživačke institucije u Srbiji su svojom izdavačkom delatnošću obeležile godišnjice prelomnih događaja u Velikom ratu na srpskom i balkanskom prostoru. Svoj doprinos dao je, takođe, Institut za savremenu istoriju iz Beograda, koji je prošle godine objavio *Leksikon Prvog svetskog rata u Srbiji*. Urednici *Leksikona*, dr Stanislav Sretenović i dr Danilo Šarenac, otvorili su u *Uvodu* nekoliko važnih pitanja vezanih za obnavljanje interesovanja za Prvi svetski rat u Srbiji: u kojoj meri smena generacija doprinosi oživljavanju kolektivnog sećanja na ovu tragičnu epopeju srpskog naroda, potom da li uzroke tog procesa treba tražiti u krvavom raspletu jugoslovenske krize tokom devedesetih godina i sporom udaljavanju od ideologije jugoslovenstva i komunističkih tradicija. Dalje, da li je reč o svojevrstnom odgovoru javnog mnjenja suočenog sa snažnom tendencijom većine evropskih

i američkih medija da se isticanjem povezanosti u „vertikali zločina“ između Sarajevskog atentata 1914. i događaja na jugoslovenskom prostoru 1991–1999. srpski narod obeleži kao „prevratnički element“ i „agresor“, ili je reč o suočavanju sa jedinstvenim fenomenom traumatičnog iskustva velikih razmera, čije se preispitivanje na kolektivnom nivou, prema mišljenju stručnjaka, javlja u trećoj ili četvrtoj generaciji. Mada *Leksikon* ne nudi odgovore na ova pitanja, urednici su s pravom osetili potrebu da ukažu na složenu prirodu odnosa prošlosti i sadašnjosti, odnosno na uticaj potonje u kreiranju kolektivne svesti i sećanja na događaje koji su ostavili neizbrisiv trag u novijoj istoriji srpskog naroda.

Na stranicama *Leksikona* sabrani su najvažniji rezultati istraživanja u savremenoj srpskoj istoriografiji vezani za učešće Srba u Prvom svetskom ratu. Radom 42 istoričara, filologa i arheologa, uglavnom mlađe i srednje generacije, sastavljeno je 86 priloga, pretežno informativnog karaktera. Po svojoj formi i obimu ovi prilozi ne odgovaraju u potpunosti leksikografskim odrednicama. Želeći da sadržinu *Leksikona* učine što preglednijom, urednici su obrađene teme grupisali u odgovarajuće hronološko-problemske celine pod nazivom: *Velike sile i Srbija u Prvom svetskom ratu, Srbi između Balkana i srednje Evrope, Srpska država i vojska u ratu i Istorija i sećanje*.

Svaka od navedenih hronološko-problemskih celina sadrži nekoliko manjih poglavlja. Prvoj pripadaju teme vezane za međunarodni položaj Srbije početkom 20. veka, početne vojne operacije na njenom tlu u leto i jesen 1914. i prilike na ostalim evropskim ratištima: *Savezničke države i vojske, Početak rata: austrougarsko-srpski sukob, Udaljeni frontovi, Pomoć između humanosti i interesa i Čovek i događaj*. Najpre je predstavljen

sistem međunarodnih odnosa i njegovo funkcionisanje u periodu od Berlinskog kongresa 1878. do početka Prvog svetskog rata 1914. Prikazano je nastojanje starih imperija, Rusije, Velike Britanije, Francuske i Austro-Ugarske da održe status velike sile i, s druge strane, narastanje moći mladih država, u prvom redu Nemačke, Italije i Sjedinjenih Američkih Država (SAD), koje su sve češće istupale sa svojim teritorijalnim zahtevima. Tako je moguće pratiti proces stvaranja međudržavnih vojnih saveznštava, obrazovanje Antante i bloka Centralnih sila, i sagledati genezu sukoba iz leta 1914. Takođe, u kraćim crtama predstavljeni su bilateralni odnosi Srbije sa Francuskom, Velikom Britanijom, Italijom, Rusijom i SAD, koji nedvosmisleno upućuju na zaključak da se Prvi svetski rat u Srbiji u potpunosti jedino može posmatrati kao deo šireg, evropskog fenomena.

U istom smislu pisano je o delovanju Mlade Bosne, revolucionarnog pokreta nastalog na talasu formiranja sličnih udruženja omladinaca u Turskoj, Italiji i u drugim evropskim zemljama. Mladobosanci su bili predstavnici nove generacije, prve kojoj je bilo omogućeno da se školuje na evropskim univerzitetima, gde se mogla upoznati sa tekovinama Francuske revolucije i raznim političko-socijalnim teorijama. Po povratku u rodni kraj ovi mladi ljudi, sinovi kmetova i seljaka, razvijali su novi tip otpora prema austrougarskoj vlasti, prihvatajući nasilje kao krajnji oblik borbe. Položaj potčinjenog stanovništva i raspoloženje bosanskih studenata u junu 1914. možda je najjezgrovitije opisao Borivoje Jevtić: „Gonjen sa svojega praga kao pseto, tuđinac u sopstvenoj zemlji, bosanski omladinac je znao gde ga boli. U takvoj duhovnoj atmosferi on je bio spreman na sve i njemu nije trebalo

dva puta govoriti kada mu se ukazala prilika“. U potonjim godinama Mlada Bosna je poistovećivana sa jugoslovenstvom, čiju je sudbinu delila do kraja 20. veka. Tako je rodna kuća Gavrila Principa spaljivana dva puta, u trenucima sloma prve i druge zajedničke države.

U *Leksikonu* su, dalje, prikazani glavni tokovi bitaka na Ceru, kod Čevrntije, na Drini i Kolubari, kao i učešće Skopskog đačkog bataljona, u narodu i literaturi poznatog pod nazivom Bataljon 1.300 kaplara. Tokom dve nedelje danonoćnih borbi na Kolubari poginulo je preko 400 ovih omladinaca, među kojima su se, pored ostalih, nalazili sinovi Branislava Nušića, Ljube Davidovića, Andre Nikolića, Jaše Prodanovića. U ostalim poglavljima predstavljeni su najvažniji događaji na evropskim bojištima izvan granica Balkana, potom učešće „Srba prečana“, prethodno zarobljenih na Istočnom frontu, u operacijama na strani Rusije u Dobrudži tokom leta i jeseni 1916. i u Ruskoj revoluciji 1917.

Osim diplomatskih misija, značajnu ulogu u saradnji sa Francuskom, Velikom Britanijom i Rusijom tokom rata imali su strani vojni predstavnici u Srbiji, koji su dali svoj doprinos na polju koordinacije srpskih i savezničkih akcija. Veliki značaj u lečenju ranjenih srpskih vojnika i u suzbijanju epidemija na tlu Srbije 1914. i 1915. imale su strane medicinske misije, upućene iz Rusije, Velike Britanije, Francuske, Holandije, SAD, Grčke i Danske. U *Leksikonu* su predstavljene kraće biografije ovih istaknutih predstavnika vojne, političke i intelektualne elite u Srbiji, zemljama Antante i Centralnih sila.

Poglavlja pod nazivom *Planovi i mogućnosti, Borbe i izazovi i Stradanje* pripadaju drugoj hronološko-problemskoj celini. U njima su obrađene teme veza-

ne za ratne ciljeve Srbije, raspored i delovanje armija Centralnih sila na Balkanu i okupacionih snaga u Srbiji, potom Toplički ustanak 1917. i ratne operacije na teritoriji Srbije u periodu od vojnog sloma potkraj 1915. do proboja Solunskog fronta i oslobođenja zemlje u jesen 1918. Osim ratnih napora Srbije predstavljene su diplomatske i vojne akcije Crne Gore i učešće dobrovoljaca iz Boke Kotorske i Bosne i Hercegovine u srpskoj vojsci. Posebno mesto posvećeno je povlačenju srpske vojske kroz severnu i srednju Albaniju u zimu 1915/1916, preduzetom s namerom evakuacije ljudstva, vojnika i civila, uz pomoć savezničkih brodova u Medovi i Lješju. Nasuprot očekivanjima srpske Vrhovne komande, pokazalo se da su pristaništa u ovim mestima bila nepodesna za prihvatanje savezničkih brodova, te su iscrpljeni vojnici morali da prepešače još 150 km prema Draču i Valoni, odakle su potom prebačeni na Krf, Vido, u Bizertu i ostale savezničke kampove. Izuzetno velika odstupanja u procenama poginulih i nestalih vojnika i civila svedoče o prilikama koje su tada vladale u srpskoj vojsci.

Stradanje srpskih civila u otadžbini tokom ratnih operacija i okupacije ukazivalo je na totalni karakter Prvog svetuskog rata. Samo u Mačvi i Podrinju u letnjim mesecima 1914. austrougarska vojska ubila je između 3.000 i 4.000 meštana, među kojima se nalazio veliki broj nesposobnih za nošenje oružja. Ranija istraživanja, predstavljena u ovom *Leksikonu*, pokazuju da su civili ginuli u svim fazama rata. U južnim i istočnim krajevima Srbije Bugari su za tri godine ubili oko 20.000 žitelja, dok je u bugarskim logorima stradalo oko 50.000 srpskih zarobljenika. Likvidacije, interniranja i progoni srpskog stanovništva spro-

vođeni su, takođe, u Vojvodini i Bosni i Hercegovini. Osim represivnih mera okupatora, u Srbiji je stanovništvo u velikom broju stradalo od raznih bolesti, u prvom redu od tifusa koji je dobio razmere epidemije u decembru 1914, posle prvog proterivanja austrougarskih trupa iz zemlje. Mada ne postoji zvaničan popis žrtava, u savremenoj srpskoj nauci se procenjuje da je u ovoj epidemiji ugašeno između 135.000 i 150.000 života.

Trećoj hronološko-problemskoj celini pripadaju poglavlja: *Institucije srpske države, Strateški kadar, organizacija i vojni materijal srpske vojske, Podrška narodu i vojsci, Problemi vojske*. Predstavljene su najpre kraće biografije kralja Petra I Karađorđevića, regenta Aleksandra Karađorđevića i srpskih vojvoda – Živojina Mišića, Radomira Putnika, Stepe Stepanovića i Petra Bojovića. Prikazana je, potom, unutrašnja struktura i delovanje Vrhovne komande, Narodne banke, Beogradskog univerziteta i poštanskog, telefonskog i telegrafskog saobraćaja u periodu od Prvog balkanskog rata 1912. do stvaranja Kraljevstva SHS 1919. Istaknuto je da je opremljenost srpskih vojnika u ratu bila slaba, materijalna sprema u svim granama oskudna, a pešadijsko i artiljerijsko naoružanje raznoliko. Takođe, država nije uspeła da u potpunosti iskoristi vojni potencijal tzv. Novih krajeva, odnosno oblasti koje je Srbija pripojila u oslobodilačkim ratovima 1912–1913. Pokazalo se da su vojnici regrutovani na ovom prostoru, posebno u okruzima zapadno od Vardara, na razne načine izbegavali vojnu obavezu, a pred naletom Bugara u jesen 1915. masovno su se predavali ili bežali svojim kućama. Uz slovensko stanovništvo dezertirali su i pripadnici nacionalnih manjina regrutovani u Novim krajevima, u prvom redu Albanci i Turci. Nasuprot njima, muslimani nasta-

njeni u pretkumanovskim granicama Srbije uglavnom su bili lojalni prema državi. U brojnim uspomenuama učesnika rata ostalo je zabeleženo da su se Jevreji i Romi isticali svojom odanošću, hrabrošću i posvećenošću.

U poslednjoj hronološko-problemskoj celini, koja obuhvata poglavlja *Živeti sa bolom i gubicima* i *Tradicije Prvog svetskog rata*, načinjen je pokušaj određivanja ukupnih srpskih vojnih gubitaka u ratu. U toku operacija 1914–1918. i u godinama posle oslobođenja preduzmani su brojni naponi u cilju utvrđivanja tačnog broja stradalih vojnika. Ipak, nauka danas ne raspolaže preciznim podacima. Procenjuje se da je u zarobljeničkim logorima tokom četiri ratne godine umrlo između 79.000 i 81.214, dok je ukupno poginulo oko 180.000 do 200.000 srpskih boraca. O njihovom stradalništvu svedoči veliki broj obeleženih i neobeleženih vojničkih grobova, kosturnica i spomenika širom Srbije, Makedonije, u Grčkoj, Tunisu, Češkoj, Francuskoj. Podizanjem spomen-česmi, spomen-ploča i ostalih obeležja u čast Srba palih za oslobođenje zemlje i svoje braće preko Drine, Save i Dunava, Kraljevina SHS/Jugoslavija je nastojala da očuva sećanje na besprimerno stradanje jednog naroda i države koja je u ratu izgubila četvrtinu svog stanovništva. Tradicije Prvog svetskog rata negovane su, takođe, u književnosti, štampi, fotografiji, slikarstvu i u filmskoj produkciji.

Uz svaku leksikografsku odrednicu nalazi se spisak korišćenih izvora i literature, dok su tekstovi obogaćeni brojnim fotografijama na kojima su prikazane istaknute ličnosti i događaji vezani za Prvi svetski rat u Srbiji. Osim navedenog, *Leksikon* sadrži preko dvadeset istorijskih karata, sa precizno ucrtanim geografskim pojmovima, položajima vojnih jedinica i pravcima prodora. Na

kraju su uneta imena svih autora sa njihovim afilijacijama.

Leksikon Prvog svetskog rata u Srbiji uspešno odslikava nameru da se rat predstavi u svom punom obimu. Otuda su osim vojnog aspekta u mnogim priložima razmatrani problemi iz društvene, ekonomske i demografske istorije. Sadržina *Leksikona* ostavlja utisak da je reč o štivu velike naučne vrednosti, čiji se značaj u punoj meri može ukazati u nastojanju očuvanja kolektivnog sećanja srpskog naroda. Rečeno potvrđuju lagani stil kojim su tekstovi napisani i dobra kompozicija hronološko-problemskih celina. Uz saglasnost sa ocenom urednika koji su u *Uvodu* istakli da predstavljeni prilozi „samo delimično daju odgovore u okviru obrađenih tema“, možemo sa sigurnošću reći da ova knjiga označava uspešan pokušaj da se naučno znanje na popularan način ponudi najširoj čitalačkoj publici. U vezi s tim, nadamo se da će *Leksikon Prvog svetskog rata u Srbiji* u predstojećim godinama doživeti nova izdanja i da će poduhvat obeležavanja ovog važnog perioda srpske istorije biti obogaćen sličnim publikacijama.

Dušan Bojković